

УДК 316.33.300

Г. М. Шевченко

Чернігівський державний інститут
економіки і управління**СОЦІАЛЬНЕ ВІДЧУЖЕННЯ В СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН**

У статті висвітлюється актуальність проблематики соціального відчуження як суперечливого соціально-культурного феномена, який формується в сфері відносин індивіда з суспільством. Підкреслюється, що означена проблема не обмежена державними кордонами, особливої гостроти стала набувати в країнах з перехідною економікою. Як варіант зменшення негативних наслідків соціального відчуження та вирішення гострих соціальних суперечностей пропонується концепція соціального залучення.

Ключові слова: соціальне відчуження, соціальне залучення, суспільство, інформаційне суспільство, людина.

Сучасне суспільство характеризується сукупністю різноманітних змін: соціальних, культурних, економічних, політичних, особистісних та інших, які містять у собі ряд суперечливих соціально-культурних феноменів та виникають в сфері відносин індивіда з суспільством. Одним з таких феноменів, що обумовлюється соціальною динамікою і торкається повсякденної життєдіяльності кожної людини, є соціальне відчуження, яке має різноманітні форми вияву, зокрема: соціальна ізоляція, аномія, девіантність, маргіналізація, самотність, нестабільність соціальних стосунків, порушення комунікативної взаємодії і взаєморозуміння між різними групами населення, посилення екстремізму та ін.

Формування та розвиток інформаційного суспільства з усіма його досягненнями, протиріччями й конфліктами, об'єднаного єдиною інформаційною мережею, є наслідком науково-технічного прогресу останнього сторіччя і має не тільки технічну сторону, а й соціальну, що виявляє себе у значних впливах на суспільні процеси та на способи й форми буття окремої людини. Вся сукупність названих обставин примушує до пошуку нових шляхів зменшення негативних наслідків соціального відчуження, вирішення проблеми адаптації особистості за допомогою нових можливостей, які надає інформаційне сьогодення. У цьому зв'язку проблеми сучасного суспільства, зокрема, соціальних наслідків інформатизації привертають увагу як закордонних, так і вітчизняних дослідників, у контексті проблематики відчуження в умовах інформаційного суспільства.

Ідею інформаційного суспільства, запропонованого японським дослідником Й. Масуда, розвивали також Ж. Атталі, У. Бек, Д. Белл, З. Бжезинський, П. Друкер, Д. Лайон, А. Турен, Е. Тоффлер, Ф. Фукуяма та ін. У працях Г. Дебора, М. Кастельса, Н. Лумана, М. Маклюєна,

Д. Гапскотта, Ф. Уебстера, С. Хантінгтона та інших розкриваються особливості відчуження в умовах сучасної інформаційної взаємодії.

Про те, що відчуження пов'язане з соціальними процесами, а для більш повного розуміння цього феномену доцільно брати до уваги психологічні та особистісні фактори, наголошували представники Франкфуртської школи Т. Адорно, М. Хоркхаймер, Г. Маркузе та інші, й особливу увагу приділяли вивченню особливостей цих процесів в умовах індустріального суспільства. Е. Фромм зазначав, що проблема відчуження коріниться в існуванні могутнього світу артефактів, про існування якого люди навіть не підозрювали; в складній системі соціокультурних зв'язків, що розроблялися ними для ефективного управління суспільством, а насправді пригнічують, підкорюють, мають відчужений, дегуманізуючий характер.

Вітчизняні дослідники, як і зарубіжні мислителі, намагаються осмислити реалії зростання деструктивних тенденцій сьогодення. В сучасній літературі поняття «відчуження» і досі не має чіткості й однозначності у визначеннях. В дослідженнях радянських філософів Ю. Давидова, Б. Бесонова, Е. Баталова, Т. Ойзермана, Е. Погосяна висвітлюється соціально-політичний аспект проблеми. Як складний і суперечливий соціокультурний феномен розглядають відчуження О. Александрова, Г. Ковадло, О. Льовкіна, В. Табачковський та інші, а В. Кравченко та А. Кавалеров аналізують відчуження як феномен, який пов'язаний з деформацією системи цінностей. У контексті екзистенціального підходу проблему відчуження осмислюють І. Бичко, О. Білянська, Н. Хамітов, Ю. Швалб. Проблематика відчуження в умовах сучасного соціуму розглядається в роботах М. Братасюк, О. Запорожченко, І. Ковальчук, Л. Ткаченко та ін.

Деформуючий вплив технократичної цивілізації на людину ХХ століття аналізує Е. Мунье та зазначає, що створюються нові форми відчуження, а «його центр переміщується в соціальну сферу, культуру та мораль» [6, 91].

Людина конструює соціальну реальність, змінює її як певний простір власного буття відповідно до своїх потреб, а не просто адаптується до відповідних умов. Проте розчиняючись у соціокультурній реальності сучасного соціуму – гомогенізується, втрачає свою індивідуальність та здатність до самовизначення, легко піддається зовнішнім впливам. Тому складність осмислення та вирішення цієї проблематики обумовлена особливостями нинішнього етапу розвитку людства, основною ознакою якого стає «плинність», «як головна метафора для нинішньої стадії сучасної епохи» [1, 8].

Мета статті – проаналізувати вплив феномену соціального відчуження на суспільне буття сучасної людини та можливі шляхи його подолання, або зменшення негативних наслідків, враховуючи характеристики мінливого сьогодення.

Проблема відчуження сьогодні стає засобом для осмислення кризового стану сучасного соціуму та внутрішніх механізмів його розвитку, як життєво важливої загальнолюдської та особистісної проблеми, що торкається інтересів конкретної особи. Намагання людей якимось призупинити глобальну небезпеку виглядають, за висловом Пітера Ф. Друкера, як «повсякденні задачі, які виявляються скоріше в накладенні латок на полотно цивілізації, чим в пошитті нового одягу для нового Адама» [3, 322]. Ера тотального відчуження, про яке говорив Е. Фромм, не залишилася в минулому, а навпаки – поглиблюється. Інформаційно-гуманітарна революція, хоча і відкриває необмежені можливості втручатися в глибини людського буття, разом з тим «збуджує в ньому не ейфорію, а світоглядне розчарування, екзистенціальну тривогу, яка посилює недовіру до техногенного майбутнього, що насувається» [4, 9].

Відчуження людини від власного духу, трансформація культури в техноцивілізацію, диктат суспільства, що унеможлиблює реалізацію індивіда у царині творчості, свободи для освоєння світу та впорядкування суспільства, стає реаліями повсякденного життя. Своє життя людина проживає в боротьбі за те, щоб кимось стати, бути тим, ким насправді не являється. Це є марна боротьба й втеча від свободи, що виснажує людину, ускладнює самовизначення й значно утруднює можливість гармонізувати власне життя. У процесі перетворення життєвого простору, люди своєю активною діяльністю створюють нові форми відчуження, нові форми несвободи.

Інструментальний розум людини ХХ століття розділяє світ на суб'єкта та об'єкт маніпуляцій. Це руйнує багатоманітність світу природи та речей, призводить до створення сучасної людської раціональної моделі світу-схеми. Системне підпорядкування індивіда суспільством та намагання людини звільнитися від природних впливів обертається ще загрозливішим соціальним пригніченням та відчуженням особистості, зростанням виробництва засобів руйнації як соціального, так і природного світу.

Відкритий характер соціальних систем, здатних швидко реагувати на зміни навколишнього середовища, новий феномен громадського життя – явище масовизації, призвело до формування людини нового типу, надзвичайно чутливої до рекламних та інших масових навіювань, орієнтованої на механічне виконання чітко заданої соціальної ролі. Бажання соціального успіху й досягнення споживчого комфорту призводять до збіднення духовного життя, споживання стандартизованих продуктів матеріального й духовного виробництва, що веде до формування однорідних стилів життя та типів мислення. Моральні норми, які певним чином обмежують життєдіяльність людей, здаються занадто суворими і обтяжливими. Розвиток науки, техніки, інформаційних технологій, збільшуючи матеріальне благополуччя, зробило зростаюче споживання повсякденністю для багатьох людей. Безконтрольність споживання поширюється не тільки на матеріальні, але і на соціальні й духовні потреби, збільшуючи ймовірність формування особистості зі споживацьким

світоглядом, яка все навколишнє розглядає з точки зору задоволення своїх бажань.

Розвиток інформаційного суспільства в умовах глобалізації супроводжується поглибленням проблематики відчуження, необхідністю виявлення специфіки і особливостей буття людини в умовах нової соціальної реальності. Крім негативного значення соціальне відчуження може мати і позитивний вплив як на особистість, так і на соціальне середовище. Враховуючи, що відчуження являється постійним фактом людського існування, індивід, зіткнувшись з його проявами у власному житті, має визначитися зі своїм власним ставленням до стану відчуженості. Суспільство мережі, надаючи нові можливості для адаптації особистості, одночасно, пред'являє більш серйозні вимоги до неї, отже, важливо виявити стійкі, як позитивні, так і негативні тенденції впливу нового техносотіального середовища на людину та способи її життєдіяльності.

Ігнорування знань через збільшення обсягів, говорить про невідповідність внутрішніх особистісних структур до зростання зовнішніх навантажень, яке проявляється у відсутності навичок оцінки якості, обсягу й глибини одержаної інформації. Дане явище варто віднести до стійких тенденцій, які призводять до наростання соціальної нерівності, адже факторами соціального поділу стають акумулювання, використання та генерування знання. Разом з тим, збільшується процес відмови від прийняття рішень внаслідок збільшення числа альтернатив. Зниження цінності конкретного знання, в силу його швидкого старіння, змушує людину постійно відновлювати «людський капітал», формувати інформаційну культуру. Але для виправлення ситуації людина повинна бути в достатньому ступені мотивована, а такий стан неможливий без стійкої ідентифікації, яка дозволяє усвідомити своє становище в суспільстві, мету і зміст власної діяльності, тощо.

Людина, «закинута» у споживацьке суспільство не може гідно оцінити зусилля минулих поколінь, не відчуває відповідальності за теперішнє і майбутнє, за збереження і примноження надбань своїх предків. Така невідповідність між правами і обов'язками дезорганізує її, віддаляє від істинної сутності життя, в якому завжди є непередбаченість, загрози, відчуженість. Єдиний інформаційний простір протистоїть політичним, культурним, ідеологічним відмінностям і об'єднує різні регіони в своєрідну цілісність, в якій, незважаючи на державні кордони, створюється можливість безперешкодного переміщення людей, товарів та технологій, природних, інтелектуальних та інформаційних ресурсів в усьому світі.

Аналіз історичного досвіду показує, що сліпе привласнення чужих, навіть достойних зразків, без урахування особливостей національного менталітету та соціальних реалій, може обернутися новими суспільними і особистісними проблемами. Послідовна реалізація власної моделі суспільного поступу значно ускладнюється досить своєрідним розташуванням, адже в геополітичному розумінні Україна знаходиться на

перехресті західної та східної цивілізації, що породжує проблему засвоєння інкультурного соціального досвіду. Ця своєрідна особливість поєднання протилежних соціокультурних основ та потяг до «несумісних центрів тяжіння», на сьогодні стають серйозною перешкодою щодо визначення Україною магістральних шляхів цивілізаційного розвитку.

У сучасній багатомірній реальності відчуження може стати наслідком нераціонального використання соціального простору, проявлятися через симулякри та ігрові практики, а також через суспільні стосунки, започатковані на споживацькій психології. Форми відчуження виникають, розвиваються, трансформуються паралельно з саморозвитком соціального середовища, і ці обставини дозволяють розглядати відчуження в якості багатогранного і постійного супутника соціального буття. Виникаючи в процесі взаємодії структур соціальних систем та індивідів, включених у цю взаємодію, соціальне відчуження змінює взаємозв'язок між суб'єктами соціальних стосунків і може мати як позитивні, так і негативні наслідки, включати різноманітні варіанти проявів.

Отже, відчуження розвивається в умовах, коли заблокована можливість реалізації актуальних потреб людини, в результаті чого виникають деформовані бажання та формується непродуктивна орієнтація характеру. «Скільки сьогодні ще гнилої, що, як зараза, накопичилася в суспільстві! І це, мабуть, найбільша небезпека, яка на нас може чекати», – застерігає М. Попович [2, 354].

Водночас естетичне начало та розум визначають творчий підхід до життя та підтримують позитивну життєву позицію, в основі якої творча праця, пізнання і любов, отже подолати відчуження можливо і через любов, як життєву установку. Таким чином, «твердження про абсолютну відчуженість людей, про неможливість порозуміння – це різні вияви розчарування, передчасної стомленості, відмови від виконання засадничих вимог самої людської природи» [8, 209].

Проблема соціального відчуження не обмежена державними кордонами, не має чітких національних ознак. Особливої гостроти вона стала набувати останнім часом у країнах з перехідною економікою в регіонах Європи та Центральної Азії, незважаючи на те, що спостерігається розширення соціальних перспектив та прав людей як в цих країнах, так і в Україні також. Але, як і раніше, залишаються соціально вразливими широкі верстви населення внаслідок нерівномірного розподілу соціальних можливостей, благ економічного росту та політичної свободи. Це викликає серйозне занепокоєння прогресивних людей планети і вони вважають соціальне відчуження великою загрозою для соціальної згуртованості суспільства, яке проявляється як соціальна ізоляція, дискримінація на високому рівні безробіття, поглиблення розриву між багатими і бідними, маргіналізація конкретних соціальних груп, ослаблення системи соціального захисту, погіршення доступу до соціально-побутових послуг та можливість отримати якісну освіту. «З точки зору людського розвитку, соціальне

відчуження є як процесом, так і кінцевим результатом, який унеможлиблює самореалізацію людини в різноманітних сферах» [5, 2].

Чим більше людей перебуває у стані соціального відчуження, тим обмеженішим стає їх доступ до участі в соціальному, політичному, економічному, культурному житті суспільства та проблематичнішим розвиток людського потенціалу країни. Здебільшого цю ситуацію науковці пов'язують з тим, що попередня система соціальних зв'язків, соціальної солідарності, громадської активності, довіри в перехідний період була зруйнована.

Сьогодні в усьому світі багато людей почувають себе викинутими на узбіччя життя, переживають почуття соціальної ізоляції, безперспективність, власну неспроможність, відчай та безсилля. За прогнозами фахівців, прояви соціального відчуження в світі будуть тільки підсилюватися. У нових членів Європейського Союзу та в країнах-кандидатах зафіксовано значно нижчий рівень доходів, більш високий рівень депривації, менша задоволеність життям, відносно низький рівень здоров'я населення та менш задовільні житлові умови в порівнянні з іншими країнами, членами ЄС.

На жаль, ці прогнози стали пророчими для України. Бажання отримати соціальну перспективу, приєднатися до європейської моделі суспільного розвитку, вивело частину громадян на Майдан; розгорнулася небачена хвиля масових мітингів протесту, які перестали бути мирними, переросли в масовий безлад, насильство, руйнацію. Є всі підстави вважати такі дії наслідком розвитку тяжкої соціальної патології в українському суспільстві, невиправданих довгоочікуваних сподівань людей на позитивні економічно-політичні та соціальні зміни, тотального соціального відчуження, яке торкається основ соціальної взаємодії між людьми.

Звернемося до міжнародної практики. З метою створення більш сприятливих умов для повноцінної участі людей у соціальному житті країн, європейським урядом розроблено концепцію «соціального залучення», яку покладено в основу соціальної політики стосовно подолання негативних наслідків соціального відчуження. Європейська комісія визначає соціальне залучення як «процес забезпечення умов, при яких особи, що наражаються на ризик бідності і соціального відчуження, отримують можливість і ресурси, необхідні для повноцінної участі в економічному, соціальному і культурному житті та мають рівень економічного і соціального добробуту, який вважають нормальним за мірками того суспільства, в якому вони живуть» [7, 22].

Для країн з перехідною економікою однією з перешкод на шляху прогресивного розвитку стає соціальна фрагментація, яка є спільною проблемою і призводить до скорочення соціального капіталу. Соціальний капітал розглядають як накопичені в суспільстві та в окремих людей соціально-економічні блага в результаті повсякденного функціонування соціальних мереж. Тому важливо розробляти заходи, спрямовані на зменшення соціальної фрагментації, зміцнення соціального капіталу та створення умов для соціального залучення. При цьому акцентується увага на

відмінності між «інклюзивним» та «ексклюзивним» соціальним капіталом. Під інклюзивним капіталом мають на увазі блага, що накопичуються в результаті членства в соціальних мережах. Вони є доступними для всіх без винятку, не мають обмежень за будь-якою ознакою і спрямовані на соціокультурний розвиток. Ексклюзивний капітал створюється в закритих соціальних структурах, приналежність до яких визначається родинними, або близькими дружніми зв'язками з економічною та політичною елітою країни. Доступ до нього, як правило, обмежений. Саме тому розвиток інклюзивних соціальних мереж сприяє зменшенню негативних наслідків соціального відчуження, активізує суспільну активність людей та розширює доступ до більш широкого спектру можливостей для самореалізації [7, 23–24].

Отже, соціальне залучення тісно пов'язане з перспективою розвитку людського потенціалу в контексті посилення боротьби з соціальним відчуженням. Для підвищення ефективності цього процесу замало тільки політичних зусиль і програм, треба використовувати різні підходи, які б враховували різноманітні рушійні сили соціального відчуження, особливості тих груп населення, що найбільш потерпають від його негативних наслідків та перебувають у соціальній ізоляції.

Важливим фактором подолання соціального відчуження може стати відповідальне самовизначення та особиста ініціатива людини, яка, отримавши певну соціальну підтримку, стає більш самостійною, відповідальною, адаптованою, залученою в громадське, культурне та політичне життя країни. В умовах глобалізованого простору важливо виділити такий критерій збалансованості й життєздатності суспільства, як рівень соціального залучення, що дозволяє уникати соціальних потрясінь, пов'язаних з дезадаптацією та соціальним відчуженням. Подальший розвиток інститутів громадянського суспільства може не допустити насильства влади над суспільством і особистості над іншою особистістю; активізувати розвиток позитивних якостей і вищих духовних цінностей; здатність суспільства до соціальної самоорганізації та порозуміння.

Таким чином, ми наблизились до проблеми усвідомлення людиною суперечливого змісту свого існування та подальшого розумного, відповідального освоєння навколишньої дійсності. Подолання відчуження для окремо взятої людини – це своєрідне повернення до самого себе, самоусвідомлення та самовизначення себе у світі, відкриття в собі людини в найвищому розумінні цього слова, адже прояви відчуження мають мінливий характер, в процесі саморозгортання соціуму можуть гуманізуватися, втрачати свою силу, або повністю зникати.

Слід зауважити, що єдність в інтерпретації феномену відчуження серед науковців відсутня, тому в сучасних підходах доцільно об'єднати різноманітні позиції, враховуючи екзистенціальні, соціальні, культурні та інші аспекти відчуження і розглядати його як складний, багатогранний соціокультурний феномен. Означене явище, пов'язане з цілим комплексом соціально-світоглядних проблем у реаліях сьогодення, потребує подальших

досліджень різноманітних форм і способів вияву в системі соціальних відносин. Без відповідного теоретичного та практичного вирішення проблеми соціального відчуження, важко розраховувати на сприятливий прогноз щодо щасливого майбутнього як світової, так і української спільноти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бауман З. *Текущая современность* / З. Бауман ; [пер. с англ. под ред. Ю. В. Асочакова]. – СПб. : Питер, 2008. – 240 с.
2. *Дві Русі* / [за загальною ред. Лариси Івшиної]. – Видання четверте, стереотипне. – К. : ЗАТ «Українська прес-група», 2005. – 496 с.
3. Друкер П. Ф. *Эпоха разрыва : ориентиры для нашего меняющегося общества* / Питер Ф. Друкер; [пер. с англ. и редакция Б. Л. Глушака]. – М. : ООО «И.Д. Вильямс», 2007. – 336 с.
4. Лук'янець В. С. *Інформаційно-гуманітарна революція : зміна світобачення [Електронний ресурс]* / [В. С. Лук'янець, О. М. Кравченко, Л. В. Озадовська та ін.] // Науковий світогляд на зламі тисячоліть. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2006. – Частина II. Розділ IV. С. 1–10. – Режим доступу до книги : <http://www.filosof.com.ua/Naukovsvit/Zmist.htm>.
5. Милхер Сюзанн. *На обочине реформ переходного періода : масштабы и факторы социального отчуждения в Европе и Центральной Азии* / Милхер Сюзанн // *Переходный период: вопросы развития*. Издається Программой Развития Организации Объединенных Наций и Лондонской Школой Экономики и Политических Наук [электронный ресурс]. – 2010. – № 15. – С. 2–5. – Режим доступа к журналу: www.developmentandtransition.Net.
6. Мунье Э. *Манифест персонализма* / Э. Мунье . – М. : Республика, 1999. – 559 с.
7. Никсон Никола. *Оценка уровня социального отчуждения в Боснии и Герцоговине* / Никсон Никола // *Переходный период: вопросы развития*. Издається Программой Развития Организации Объединенных Наций и Лондонской Школой Экономики и Политических Наук [электронный ресурс]. – 2010. – № 15. – С. 22–25. – Режим доступа к журналу: www.developmentandtransition.Net.
8. Ясперс К. *Про сенс історії* / К. Ясперс // *Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями*; [хрестоматія: навч. посібник]. / Упорядники В. В. Лях, В. С. Пазенок. – К. : Ваклер, 1996. – С. 184–210.

РЕЗЮМЕ

А. Н. Шевченко *Социальное отчуждение в системе социальных связей*
Освещается актуальность проблематики социального отчуждения как спорного социально-культурного феномена, формирующегося в системе отношений индивида и общества. Указано, что обозначенная проблема не ограничена государственными границами, особенную остроту стала приобретать последнее время в странах с переходной экономикой. Как

вариант уменьшения негативных последствий социального отчуждения и острых социальных противоречий предлагается концепция социального вовлечения.

Ключевые слова: *социальное отчуждение, социальное вовлечение, общество, информационное общество, человек.*

SUMMARY

A. N. Shevchenko *Social exclusion in the system of social relations .*

Covered is the timeliness of social exclusion problem as a controversial socio-cultural phenomenon which is formed in the system of relationship between the individual and the society. It is noted that the indicated problem is not restricted by state borders , it has recently become more urgent in countries with transitional and developing economics. The concept of social integration as an alternative of negative decrease of consequences of social exclusion and acute social contradictions is suggested.

Key words : *social exclusion, social integration, society, information society, individual.*